

Əlyazması hüququnda

SƏBUHİ SAHİB OĞLU BAYRAMOV

MÜASİR AZƏRBAYCAN-TÜRK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ
(ZƏLİMXAN YAQUB VƏ MƏMMƏD ASLANIN
YARADICILIĞI ƏSASINDA)

5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

5717.01- Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Akif Məmməd oğlu Hüseynov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Rəhim Nadir oğlu Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

Azər İmamverdi oğlu Əbilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı
tarixi və Dünya ədəbiyyatı kafedraları

Müdafiə “_28_” 06_2016-cı il saat ____ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D 01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlum ideoloji rejimin yaratdığı basqı və təpkilər uzun müddət türklərin tarix səhnəsindəki etnik-mədəni bütövlüyünü və birliyini obyektiv surətdə aşkarlamağa və şərh etməyə imkan verməmişdir. XX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda ictimai-siyasi sistemin dəyişməsi türklüyün bütövlükdə etno-kulturoloji aspektlərinin, o cümlədən ədəbi əlaqələrin tarixi inkişaf mərhələlərinə yeni müstəvidən və daha dərinədən nəzər salmağa, onları obyektiv dəyərləndirməyə imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatları ilə bağlılığının mühüm bir qolunu Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri təşkil edir. Analoji proses qarşıdakı qardaş məkanında da - Azərbaycanda da davam etmiş, azərbaycanlı sənətkarlar da türkiyəli həmkarlarının ədəbi təfəkküründən yetərinə təsirlənmiş və bu çoxcəhətli bəhrələnmələr XX əsrin əvvəllərindən daha da mükəmməlləşmişdir.

Türkün və türklüyün düşmənləri –“velikorus bolşevikləri”nin yürütdüyü siyasət nəticəsində bu əlaqələr, demək olar ki, kəsilmiş və onların, bərpasına bir də 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində zəmin yaranmışdır.

Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin bərpasında rolunu olan sənətkarlar sırasında tanınmış şairlərimiz Məmməd Aslan və Zəlimxan Yaqubun xidmətləri xüsusən böyükdür. Hər iki şair Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinə daha geniş kontekstdən–ortaq dil, ortaq mədəniyyət, ortaq ədəbiyyat, islami birlik yönündən yanaşır, başqa sözlə, hələ “orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrümüze qədər Azərbaycan sənətkarlarının əsərləri Türkiyədə yayılmağa başlamış, yüksək qiymətləndirilmiş, türk şair, ədib və aşığı onların yüksək ədəbi-estetik fikirlərindən, yaradıcılıq forma və xüsusiyyətlərindən, dərin sənətkarlıq keyfiyyətlərindən qidalanmışlar”¹. Tək Azərbaycanın yox, bütün türk xalqlarının taleyini, gələcəyini düşünür. Onlar Mövlana və Yunus İmrə kimi hikmət sahiblərinin təsəvvüf və irfan dəyərlərinin, Ə. Hüseynzadə və H. Cavid kimi mütəfəkkirlərin siyasi və mədəni türkçülük ideallarının layiqli davamçılarıdır. Başlıcası isə, onlar mənəvi-əxlaqi dəyərləri milli ideologiyanın formalaşması, dövlətçiliyin təməl prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətinə yönəltməyi bacarırlar. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdir.

¹ Aydın A. Füzuli və Türkiyə poeziyası. Bakı, “Ozan”, 2002, s. 5

Tədqiqat işinin obyektı. Z.Yaqub və M.Aslanın Azərbaycan və Türkiyədə çap edilmiş kitabları, yaradıcılıqları haqqında yazılan monoqrafiya və elmi məqalələr dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Görkəmli mütəxəssislərin Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə, ədəbi-mədəni əlaqələrinə, təsəvvüf, türkçülük və turancılıq məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərinə də müraciət edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Müasir Azərbaycan və Türkiyə ədəbi əlaqələri mövzusu ilə müxtəlif kitab, məqalə və araşdırmalar aparılmışdır. Azər Bağirovun 2005-ci ildə "Vətən" nəşriyyatında çap olunmuş "Zəlimxan Yaqubdan Yazılanlar. Məqalələr Toplusu" adlı kitabı bunlardan biridir. Bu kitabda ümummilli lider Heydər Əliyevin və Gürcüstanın keçmiş prezidenti Eduard Şevarnadzenin şairlə bağlı düşüncələri öz əksini tapmışdır.

Zəlimxan Yaqubla bağlı növbəti çalışma 2006-cı ildə nəşr olunmuş Əminə Hüseynovanın "Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı" adlı kitabıdır. Bu kitabda Z. Yaqub yaradıcılığının mənəvi-poetik əsasları, müasir ədəbi prosesdə rolu və poetik axtarışları ilə bağlı məlumat verilmişdir.

Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələri kontekstində isə Zəlimxan Yaqub yaradıcılığına işıq tutan ən dəyərli əsər Azər Turanın 2007-ci ildə "Vətən" nəşriyyatında çap olunan "Əzəl-axır dünya türkün dünyası..." kitabıdır. Bu kitabda Xalq şairi Z. Yaqubun yaradıcılığı türkçülük, islamçılıq və müasirlik işığında araşdırılmışdır.

Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı bir çox tədqiqatçıların da diqqətini çəkmiş və onların hədəf obyektinə çevrilmişdir. R.Ə. Məhərrəmovun "Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında vətənpərvərlik tərbiyəsi", Rüstəm Kamalın "Zəlimxan Yaqub-inanc işığı", Azər Turanın "Dünənin işi deyil, Zəlimxan başdan gəlir" kitabları nəşr olunmuşdur. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı yalnız kitablarda deyil, həmçinin məqalələrin də tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, dövrü mətbuatda Zəlimxan Yaqubla bağlı Yaşar Qarayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Nizami Cəfərov və digər elm və ədəbiyyat nümayəndələrinin məqalələri çap edilmişdir.

Zəlimxan Yaqub tədqiqat obyektı kimi yalnız Azərbaycanın deyil Türkiyə ziyalılarının da diqqət mərkəzində idi. Türkiyəli tədqiqatçılardan Yavuz Akpınar "Azəri Edebiyatı Araştırmaları" kitabında Zəlimxan Yaqub və Məmməd Aslan yaradıcılığına geniş yer ayırıraq türk ədəbiyyatı ilə əlaqələr kontekstində tədqiq olunması tövsiyələrini verdiyini müşahidə edirik.

Türkiyə mənbələrində növbəti çalışma 2003-cü ildə Nizaməttin Onk "Zelimhan Yagub" adlı kitabında rast gəlirik. Bu kitabda şairin

yaradıcılığından seçmə şeirlərə yer verilmiş, bu şeirlərdə sazla, milli adət-ənənələrimizlə bağlı mövzulara üstünlük verilərək türk oxucusuna təqdim edilmişdir. Kitabda həmçinin xalqımızın azadlığı uğurunda olan mübarizəsində bu şeirlərin rolundan bəhs edilmişdir.

2004-cü ildə isə İrfan Ülkü Z. Yaqubun türk dilinə çevrilmiş “Seni sevmək için geldim dünyaya” şeirlər toplusunu istanbulda “Kum Saati” nəşriyyat evində çap etdirilmişdir.

Türkiyədən başqa Zəlimxan Yaqubun şeirləri gürcü, fransız və rus dillərinə tərcümə edilərək nəşr edilmişlər.

Zəlimxan Yaqubla yanaşı Şair Məmməd Aslanın da yaradıcılığı həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə araşdırmalar aparılmış, müxtəlif kitablar, məqalələr yazılmışdır. İlham Məmmədlinin 2008-ci ildə Xəzər ictimai-siyasi qəzetində “Ömrü söz yolunda girov qoyan şair”adlı məqaləsində M.Aslanın yaradıcılığı geniş təhlil olunmuşdur.

Əli Çerkəzəoğlu 2008-ci ildə “Zaman” qəzetində “Qayıtmaz o Kəlbəcər, qayıtsa yüz Kəlbəcər” sərlövhəli Məmməd Aslanın müsahibəsində itirdiyimiz maddi torpaqlarımızla birgə, itirdiyimiz mənəvi dəyərlərimizlə bağlı problemlər gündəmə gətirilmişdir.

Professor Qulu Məhərrəmov 2015-ci ildə yazdığı məqalədə Məmməd Aslanı şair-publisist kimi Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolundan söz açmış, onun yaradıcılığının müəyyənləşdirdiyi istiqamətlərin bu gün də aktuallığını qoruyub saxladığı qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri kontekstində Z. Yaqub və M. Aslanın mövqeyini müəyyənləşdirmək və şərh etməkdir. Bunun üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin tarixinə qısa nəzər salmaqla, bu əlaqələrin inkişaf və tənəzzül dinamikasını izləmək və onların səbəblərini izah etmək;
- Azərbaycan-Türkiyə ədəbiyyatlarında özünəqayıdış meyllərini doğuran sosial-siyasi və mədəni mühitin xarakteristikasını vermək;
- Z. Yaqub və M.Aslanın Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin bərpasında rolu və yerini müəyyənləşdirmək;
- Z.Yaqub və M.Aslanın Türkiyə türkcəsindən azərbaycancaya və onların öz əsərlərinin qardaş xalqın dilinə tərcümə edilməsinin səviyyəsini, eləcə də Türkiyə mətbuatında onların iştiraklarını səciyyələndirmək;

- Türk-islam mədəniyyəti və təfəkkürünün, türkə sevgi və türkçülüyn Z. Yaqub və M. Aslan yaradıcılığına təsirinin qaynaqlarını, səbəb və səbəbkarlarını müəyyənləşdirmək;
- Təsəvvüfün və irfanın orta əsrlər islam mədəniyyətindəki yerini səciyyələndirmək və həmin dəyərlərin izlərini Z. Yaqub və M. Aslan yaradıcılığında üzə çıxarmaq;
- Z. Yaqubun “Yunus İmrə dastanı”, “Türkiyə dəftəri” şeirlərinin və M. Aslanının “Ərzurumun gədiyinə varanda” əsərinin qaynaqlarını və ideya-məzmun xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək;
- Hər iki şairin yaradıcılığında ortaq mədəniyyət, ortaq ədəbiyyat, ortaq dil və islami birlik ideyalarına aydınlıq gətirmək;
- Z. Yaqubun Türkiyədə nəşr edilən kitablarını araşdırmaq, türkiyəli mütəxəssislərin şair haqqında fikirlərinin qısa şərhini vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb edilərək, filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası səviyyəsində araşdırılır. Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin bərpası və genişləndirilməsində Z. Yaqub və M. Aslanın rolu sistemli şəkildə ilk dəfə, məhz bu əsərdə tədqiq olunmuşdur. Əsər hər iki ölkənin nüfuzlu alimləri və sənətkarlarının tədqiqatlarından bəhrənilərək yazılmışdır. Müraciət edilən qaynaqlar, xüsusilə Türkiyəli mütəxəssislərin mülahizə və qənaətlərindən ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə istifadə edilir.

Z.Yaqub və M. Aslan yaradıcılığının təkcə nəzəri-estetik baxımdan deyil, dövlət və dövlətçiliyə, bütövlükdə türklüyə və türkçülüyə xidmət yönündən araşdırılması da dissertasiyanın yeniliyi kimi qəbul edilə bilər. Biz bu istiqamətə bilərəkdən üstünlük vermişik və bu qənaətdəyik ki, Ə.Hüseynzadənin “dilin ucunda” olub, deyə bilmədiyi həqiqətləri ilk dəfə dilə gətirənlərdən biri də Z.Yaqubdur. O, Yunus İmrənin, Mövlananın öz dövrünün dili və ruhu ilə qabartdığı mənəvi-əxlaqi problemlərə Ə. Hüseynzadənin milli dövlətçilik ideologiyasını, türkün yaşam düsturunu, türkçülük və azərbaycançılıq, islami birlik ideyası və ideologiyasını da çox ustalıqla əlavə edə bilmiş, başlıcası isə, bunları dövlətçiliyin təməl daşına çevirə bilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını filologiya elmi sahəsindəki milli və ümumbəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materialların sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Tədqiqat zamanı tarixilik prinsipinə ardıcıl riayət edilmişdir. Bu zaman tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmiş, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəaları və nəticələrindən türk ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılması və yazılmasında, bu mövzuda monoqrafik tədqiqatların aparılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi ali məktəblərin türkologiya və filologiya fakültələrinin proqramı, dərslük və dərslər vəsaitlərinin tərtibi zamanı işə yaraya bilər. Dissertasiya işindən Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri sahəsində çalışanlar, Z. Yaqub və M. Aslan yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri istifadə edə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Qafqaz Universitetinin Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmiş, işin əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə və beynəlxalq konfransların materiallarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, hər biri müvafiq başlıqlara bölünmüş üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti aydınlaşdırılır, elmi metodologiyası və nəzəri əsasları, aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında bilgi verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Türkçülük ideologiyasının və türkşünashğın formalaşmasında ədəbi-mədəni əlaqələrin rolu**” adlanır. Bu fəslin “**Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin tarixinə qısa bir nəzər**” adlı birinci yarımfəslində göstərilir ki, tarixin gətirdiyi dəyişikliklər Azərbaycan cəmiyyətinin birbaşa adət-ənənələrinə təsir etmiş və bəzi tarixi əlaqələri yenidən bərpa edərək, özünə dönmə ehtiyacını doğurmuşdur. Tarixən ən sıx əlaqədə olduğu xalqlardan biri olan Anadolu türkləri ilə eyni dili və dini paylaşan Azərbaycan türkləri bir-birlərini tarixi dəyişiklikləri də nəzərə alaraq daha yaxından tanımağa ehtiyac duyur. 1920-ci illərdə qopan əlaqələr 1990-cı illərdə yenidən bərpa olunmuşdur. Tarixən bir-biri ilə eyni dəyərləri paylaşan bu millət 70 illik dövrdə tamamilə fərqli inkişaf yolu və həyat tərzı keçmişdir. Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində ikən Türkiyə Cümhuriyyəti NATO-ya üzv olan ölkələrdən biri idi. Bunun nəticəsi olaraq arada fərqli anlayışların ortaya çıxması qaçılmaz olmuşdu. Bu dəyişiklərin ədəbiyyata təsiri isə təbii idi. Bu gün dünyada baş verən cərəyanları və

dəyişiklikləri başa düşmək, bizə hər mənada ən yaxın olan müasir türk ədəbiyyatından bəhrələnmək imkanı verir. Xüsusilə müasir türk ədəbiyyatındakı cərəyanlar və tendensiya ciddi araşdırılaraq bir nəticə çıxarılmalıdır. Xüsusən ən son Nobel mükafatı laureatının türk yazıçısının Orxan Pamuk olması, müasir türk ədəbiyyatının zirvədə olduğunu bir daha da sübut edir. Zamanın nəbzini tuta bilmək, Azərbaycan və türk yazıçı və şairlərinin öz potensiallarını dünya ədəbi mühitinə nümayiş etdirə bilmələri üçün hər iki tərəfin birlikdə çalışması zərurət olmuşdur. Bu, sadəcə tarixin verdiyi bir şüur deyil. Dövrümüzdə baş verən siyasi və ictimai dəyişikliklər də bu addımı atmağa məcbur edir.

“Məlumdur ki, türk xalqları uzun müddət bir-birindən aralı düşmüş, heç bir mədəni-mənəvi ünsiyyətləri olmamış, tək-tək ziyalılar da rus dilində ünsiyyətdə olmuşlar. Türklər çox böyük ərazidə məskunlaşdıqlarından onların əlaqəsini belə tezliklə qurmaq mümkün deyil. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, digər xalqlar kimi biz də müasir mədəni idarəçilik texnologiyası, iqtisadi, mədəni-siyasi əlaqələrə yiyələnməklə bu birliyə nail olmalıyıq”.¹

Bu təkan sadəcə türk ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı qalmır, eyni zamanda Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən türk ədəbiyyatçılarının faydalanması da mühümdür. Dünyanın güclü ölkələrinin mədəniyyətinin təsirindən öz mədəniyyətinin qorunması və ya dünyada qəbul olunan ortaq dəyərlərə inteqrasiya mövzusu daha çox müzakirə ediləcək kimi görünür.

“Bu mədəni-mənəvi birliyə çox nəsnələr daxildir. Buraya həyat tərzı və məişət vərdışlərindən tutmuş düşüncə tərzinə qədər hər şey daxildir. Bu gün türk dünyasında fərqliliklərin birləşməsi prosesi gedir. İnteqrasiya prosesi bütün dünyada getdiyi kimi, ayrı-ayrı ümumi tarixi mədəniyyətlər arasında da gedir. Vaxtilə ümumi olmuş, sonradan müxtəlif səbəblərdən diferensiasiya olunmuş mədəniyyətlərin özündə də gedir”.²

Təəssüf ki, bu cür mövzular Azərbaycan ədəbiyyatında müzakirə edilmir və ya az müzakirə edilərək öz töhfəsini verə bilmir. Cəmiyyətdəki əxlaq normalarının çökməsi, insanların get-gedə yalqızlaşması, texnologiyanın sürətli inkişafı, sənayeləşmə və buna bağlı olaraq sənətin bir az da kölgədə qalması isə ən aktual problemlərdən biridir.

¹ Göyyallı X., Cəfərov N., “Mədəni-etnik birlikdən siyasi birliyə doğru: Bu inteqrasiya dil və əlifba faktorundan keçir”, Mədəniyyət qəzeti, 20 Dekabr 2008, N 98, s. 4.

² Yenə orada s. 4.

“Bu gün Türkiyənin ədəbiyyatı bu ölkənin problemlərinin ədəbiyyatıdır. Orxan Pamukun yüksəlməsi və “Nobel” mükafatı almasına baxmayaraq, türk dünyasının düşüncə adamları bu ödələn əvvəlcə Çingiz Aytmatov və yaxud Oljas Süleyменова verilməli olduğunu iddia edirlər. Demək, istər-istəməz burada aydın olur ki, qlobal problemlər üzərində düşünən ədəbiyyat öz mükafatını almamış, yeni problemi qoyan yazıçı mükafat alır. Burada əlbəttə ki, dövrün, dünyanın konyunkturası var. Biz nəyə görə məhz Çingiz Aytmatovun yox, Orxan Pamukun “Nobel” aldığını bilirik. Orxan Pamuk Türkiyənin problemini türk düşüncə ənənəsi ilə qaldırmır. O bu problemi böyük düşüncə, intellekt güclərinin maraqları səviyyəsində qaldırır. Bəlkə də Orxan Pamuk dünya üçün, Türkiyə üçün olduğundan daha maraqlıdır”.¹

Birinci fəslin “Türk-islam mədəniyyəti və təfəkkürü: təsəvvüf-tarixi-irfani məqamlar” adlı ikinci yarım-fəslində təsəvvüfün təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələlərinə nəzər salınır, onun İslam mədəniyyətindəki əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir. Bildirilir ki, ilkin dövrlərdə zöhd və pəhrizkarlıq şəklində meydana çıxan, sonrakı təkamül mərhələsində təriqətlər şəklində qurumlaşan təsəvvüfün əsası irfan və hikmət, məqsədi isə dinin ümumi çərçivəsindən çıxmayaraq mənəvi kamilləşməyə doğru getmək və yenə dinin özəyi və son hədəfi olan əxlaqi həyat yaşamaqdır. Təsəvvüfün fəlsəfədən əsas fərqi odur ki fəlsəfə, düşüncə yaradar, təsəvvüf isə düşüncəni diqqətdə tutaraq, onu tətbiq edir. Başqa bir baxışa görə, fəlsəfə dünyada olan obyektlərə bağlıdır, təsəvvüf isə obyektləri özünə daxil edərək, onları İlahi məsələlərə bağlayar. “Təsəvvüfün bir sıra nişanələri ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə, o cümlədən şamanizm, zərdüştlük, buddizm və hind mistikası, yəhudilik və xaçpərəstlik, qnostizm və neoplatonizmdə müşahidə edilsə də, həmin mədəniyyətlərdən alınma cəhətlərin birləşməsindən yaranan bir cərəyan olmayıb, Quranın öz ruhundan və islam mühitindən doğan, eyni zamanda özgə mədəniyyətlərin həmin ruha uyğun məqamları ilə uzlaşan və zənginləşən dini-mistik və əqli-mənəvi bir anlaqdır”.²

Bir digər görkəmli alim Ziya Bünyadov öz əsərində təsəvvüfi ittifaqın tərifi və tarixi inkişafını aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdir: “Başlanğıcında təsəvvüf iki məsələ üzərində qurulur: a) Daxildən gələn qeyrətlə ibadət etmə; ruhlarda və ağılda idrak edə bilən həqiqətlərdən ibarət olan lütfələr

¹ Cəfərov N.: “Ramiz Rövşənin dövrü keçib” – Müsahibə, <http://az.apa.az/news.php?id=150446>

² Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, “Sürüş” Beynəlxalq nəşriyyatı, 1997, s. 20.

(fəvail) doğur; b) Qəlblər elmi (ilm əl-qulub); təcrübi bir hikməti və bəsirəti (mərifət) təmin edir. Sufilər, “qəlblər elmi”ndə mütəhərrik bir xassənin olduğunu qəbul edirlər və bu elmin, Allaha doğru səyahətlərindəki (səfər) yolunu cızdığını və bu yolu sanki “müqəddəs nərdivan”dakı kimi bir qismi qazanılmış fəzilətlər, digər qismi özlüyündən gəlmiş lütlərdən ibarət olan on iki dayanacaq (məqamat) və hal (əhval) ilə işarələyirlər. Onların məqamlar və hallara dair cüt siyahıları, müxtəlif müəlliflərdə dəyişirsə də, demək olar ki, daim tövbə, səbr, təvəkkül, riza kimi məruf təbirləri ehtiva edir. Sufilər, təsəvvüfə yol rəhbərinin fərdi fərqlərini bir tərəfə qoyur və ruh, cismani bağlardan xilas olaraq, arzu etdiyi haqqı (əl-haqq) tapdığı vaxt, nəhai qayənin tərfi ilə məşğul olurlar”.¹

Quransız irfan olmadığından və ilahi mətnlər irfanı hasilə gətirən başlıca qaynaq olduğundan təsəvvüf cərəyanının İmam Qəzali, ibn-Ərəbi, Mövlana, Hafiz, Füzuli, Yunus İmrə kimi nümayəndələri sufiliyin əsas prinsiplərini müqəddəs Qurani-Kərimlə əsaslandırıbmışlar. “Biz ona (insana) şah damarından da yaxınıq” (Qaf surəsi, 15)² ayəsi insanın Allaha qovuşması yolunda ən önəmli təməl sayılırdı. Bununla yanaşı, peyğəmbərlərin həyatından da bəzi nümunələr vermək olar ki, sufi təliminin formalaşmasında onlar örnək rolu oynamışdır. Məsələn, Musa peyğəmbərin, Məhəmməd peyğəmbərin xəlvətə çəkilməsi Seyid Yəhya Bakuvinin xəlvətlik cərəyanının qurulmasında əsas impuls olmuşdur. Yaxud, Sufi təliminin kollektiv formada olması Maidə surəsi, 59-cu ayəyə “Allah elə bir qövmlə gətirəcək ki O onları, onlar da Onu sevəcəklər” istinad edilərək İslam dinində cəmiyyət olaraq fəaliyyət göstərmənin vacibliyini ortaya qoymuşdur”.³

Müasir dövrdə təsəvvüfə mənfi yanaşmanın əsas səbəbi Qərblilərin belə cərəyanları sivil olaraq görməməsidir. Qərb tədqiqatçıları təsəvvüf cərəyanlarının guya dövlətin nəzarətində olduğunu və dövlətlə paralel fəaliyyət göstərdiklərini əsas göstərərək, bu kimi cərəyanların sivil təşəbbüs iradəsi tərənnüm etmədiklərini iddia edirlər.

Qərbli tədqiqatçıların belə bir fikirdə olmaları əsassızdır. Birincisi, təsəvvüf cərəyanlarına dövlətin hər hansı bir vəzifə verdiyi barədə əlimizdə tarixi fakt yoxdur. İkincisi isə, təsəvvüf cərəyanları ruhaniliklə yanaşı, elmi və maarifçilik xüsusiyyəti də daşımışdır. Elə bu səbəbdən dövlətin buyruğu

¹ Bünyadov Z. “Dinlər, təriqətlər, məzhəblər”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 286 (336 s.).

² Qaf surəsi

³ Qasımova A. “Sufizmin yolu: islamdan uzaqlaşma, yoxsa islamla uzlaşma?”, 525-ci qəzet; 2009, 15 oktyabr, s. 7

altında elm aparmağın imkansız olması bilinməkdədir. 700 ildən artıq fəaliyyət göstərmiş və hələ də var olan təsəvvüf cərəyanı dövlətdən müstəqil olan və sivil iradəni tərənnüm etdiyi aşkardır. O da qeyd olunmalıdır ki, tarixən təsəvvüf cərəyanlarının dövlət idarəçiləri ilə əlaqələri çox vaxt üst səviyyədə olmuşdur. Lakin bunun belə olması təsəvvüf cərəyanlarının sivil təşəbbüs olmadığı mənasına gəlməməlidir. Bu cərəyanların nəzəri bünövrəsi, təsir sahəsi və son məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən dövlətin xaricində olmaları, onların sivil təşəbbüs olmasına yetərli səbəbdir.

Təsəvvüfün elmi və maarifpərvər cərəyan olduğunu daha əvvəl qeyd etmişik. Təsəvvüf cərəyanına bağlı olan cəmiyyətlərin nümayəndələri Səlcuqlu dövründən başlayaraq Afrikaya, Balkan yarımadasına, Cənub-Şərqi Asiyaya, Anadoluya yayılmış və İslamı təbliğ etmişlər, “belə bir böyük cərəyanın fəlsəfəsi o dövr üçün vacib olmuş, lakin öz dövrünü bitirmişdir”¹. Bu fikri deyənlər bir vaxtlar İslam dini üçün də eyni şeyləri iddia etmiş, lakin zaman təsdiq etmişdir ki, bu, tarixi yanılımadır. Düzgün bir perspektivdən baxdığımızda təsəvvüfün bizim daxili aləmimiz, mənəviyyatımız və əxlaqımız olduğunu görə bilərik, lakin təsəvvüf də öz aktuallığını bu dövrdə itirə bilər və bu o zaman baş verə bilər ki, müasir insan mənəviyyatını, ruhunu tamamilə itirsin. Hal-hazırda olduğu kimi, qərbin nəfsi qışqırdıcı meylləri davam edərsə və maddi həyat tək hədəf olarsa, təsəvvüf də öz aktuallığını itirmiş olar. Cübran Xəlil Cübran da “Mən əngin dənizəm, bütün aləmlər isə mənim sahilimdə bir qum dənəsidir”² deməklə həmin maddi düşüncənin müvəqqəti olduğunu ifadə etmiş, ruh aləminin isə əbədi olduğunu qabartmaq istəmişdir. Eyni zamanda elə anlaşılmamalıdır ki, təsəvvüf şərq dinlərində olduğu kimi “nəfsi tamamilən öldürməyi” tövsiyə edir. Təsəvvüf bunun da əleyhinədir və yalnız nəfsin tərbiyə olunmasını, nizamda tutulmasını istəyir ki, islam dininin tələb etdiyi də budur. Nəticədə təsəvvüf əhli dünya ilə axirət arasında balans yaratmağa çalışmışlar.

Təsəvvüfün bir digər müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətlərin çatışmasına səbəb olan insanların iqtidar və acgözlük hisslərinin qarşısını alır və dünyəvi olan bu eşqi Allaha (c.c) yönəldir ki, bu, ilahi eşq olaraq da bilinməkdədir.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərin Z. Yaqubun “Peyğəmbər” poemasının “Türk və İslam” hissəsi ilə nə qədər üst-üstə düşdüyünə şahid oluruq:

¹ Livaneli Z. Sabah qəzeti, 10 Fevral 2001, <http://arsiv.sabah.com.tr/2001/02/10/y29.html>

² Dj. Djebbran. İzbrannoe; Per. S arab., anql. L.; Xudoj. Lit.; 1986, s. 241

Peyğəmbərim buyurdu: “Türk dilini öyrənin!”
Yeri, göyü, varlığı dərk dilini öyrənin!
Sevgi, barış dilini, ərək dilini öyrənin!
O bu dildə dininin sabahını görürdü,
Tükənməz ümidini, pənahını görürdü¹.

Dissertasiyanın II fəslin **“Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında özünəqayıdış meyilləri”** adlanır. Bu fəslin **“M. Aslanın “Ərzurumun gədiyinə varanda” və Z. Yaqubun “Yunus İmrə” dastanında ortaqlar, dil, mədəniyyət və islami birlik konsepsiyası”** adlı yarımfəslində göstərilmişdir ki, özünəqayıdış hər bir şəxsin öz kimliyinə, mədəniyyətinə, ruh kökünə qayıtması deməkdir. Bu da ancaq fərdin və cəmiyyətin öz düşüncə və iradəsi ilə mövcud olması, kökdən gələn mənəvi dəyərlərdən qidalanaraq, onu qoruyub saxlaması, milli kimliyimizi zədələyəcək təqlidlərdən uzaq durmaq - adət-ənənələrimizi və milli xüsusiyyətlərimizi əsrlərdən bəri mənliliyimizlə bütövləşmiş keyfiyyətləri çox diqqətli şəkildə qorumaqla mümkündür. Əlbəttə, millətin, təkcə mənəvi saflığının deyil, fiziki sağlamlığının - var olmasının da təminatçısına çevrilən bu məsələlərin həlli, heç də asan deyil. Əsrlərlə öncədən bu istiqamətdə Türk dünyasının çox böyük ziyalıları ciddi və sürəklili şəkildə çalışsalar, özünəqayıdış – milli oyanış düsturunu hazırlasalar da, zahirən asan görünən bu problem nəinki həllini tapıb, əksinə daha da mürəkkəbləşib: mübaligəsiz demək olar ki, keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi, müsəlman-türk dünyası yenə də fəlakətlə üz-üzə, öz milli varlığını qorumaqla məcburiyyətindədir.

“Özünəqayıdış” çərçivəsində ölkənin inkişafı üçün dili də tarix içərisində olan ağırlığı ilə qəbul edərək, gücləndirmək və dünya dilləri arasında sevilərək yazılan və oxunan dil olmalıdır. Dil, insanın varlığını təmsil və təsdiq edən vacib parametrlərdən biridir. Dildəki qüsurlar və çatışmazlıqlar, mədəni həyatı iflic edər, başqa bir mənada cəmiyyəti vəhşiləşdirər. Bir millətin dili, o millətin mədəniyyətini qoruya bilmək gücündə deyilsə, o millətin başqa mədəniyyətlərin işğalı altına düşməsi və zamanla özünü itirməsi qaçınılmaz olacaqdır.

“Özünəqayıdış” dedikdə ilk ağıla gələn məsələlərdən biri də tarix şüurudur. Tarix şüuru, keçmişlə gələcəyi bağlayan körpü timsalındadır. Bu körpünü yaratmayan və qoruyub saxlamayan millətin dünyada tuta biləcəyi mövqe də naməlumdur. Cəmiyyət olaraq düşdüyümüz eroziyaya bir daha düşməmək üçün gələcək nəsillər keçmişlə gələcək arasında davamlı əlaqə yaratmağın zəruri olduğunu bilməlidirlər.

¹ Z. Yaqub “Peyğəmbər”, Pedaqogika, Bakı-2009, s. 280.

Bu zərurəti ilk hiss edən və sovet dövrünün “çekist ruhlu” tənqidçilərinin gözü qabağında özünəqayıdış, milli oyanış ruhunu qabardan və təbliğ edən qeyrətli sənətkarlarımızdan biri də M. Aslandı.

Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı kontekstində, Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələrinin ən gözəl nümunələrindən biri Məmməd Aslanın “Ərzurumun gədiyinə varanda” əsəridir. Bu əsərini, ümumiyyətlə nəsrini, publisistikasını, şairin yaradıcılığına müraciət edən ədəbiyyatşünaslar, o sıradan tədqiqatçısı İ.Məmmədli də yüksək dəyərləndirir: “Məmməd Aslanı yalnız şair hesab etmək düzgün deyil. O, həm də uzun illərdir ki, ədəbi prosesdə özünəməxsus üslubu ilə seçilən yazıçı-publisist, günün və həyatın ağırlı problemlərini qələmə alan yorulmaz jurnalist kimi tanınır. Təsadüfi deyil ki, o, müxtəlif mövzularda işlədiyi yazıları ilə bədii nəsrin də təkrarsız nümayəndəsi olduğunu dəfələrlə təsdiq edib. Onun "Bizdən sonra nə qalır", "Ərzurumun gədiyinə varanda" kitabları və onlarla digər yazıları bədii publisistikanın, ictimai məna daşıyan ədəbi nəsrin, memuar ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindəndir. Son bir neçə ildə şairin Azərbaycan Dövlət Televiziyasında apardığı "Dərədən-təpədən" verilişi də onun bu yöndəki fəaliyyətinin bir qolu olub. Şair bu fəaliyyəti ilə bütövlükdə son illər ucuz "şou-mou"-nun at oynatdığı, insan mənəviyyatının eroziyaya uğradığı, naşı qələm sahibləri tərəfindən ana dilinin başına olmanın oyunların gətirildiyi bir zaman kəsiyində xalqın doğma dilini, gözəl adət-ənənələrini bir daha özünə qaytarmaqla ədəbi ictimaiyyətə, bütövlükdə xalqa bizi gözləyən təhlükələrlə bağlı "SOS" signalı verib:

Qılıncdan kəskin olan
Qələm nə kökə düşdü...
Sözün sirli meyvəsi
Kələm nə kökə düşdü"...¹

1983-cü il avqustun 19-dan sentyabrın 30-a qədər olan müddəti əhatə edən Türkiyə səyahəti boyunca M.Aslan qeydlər götürmüş və daha sonra həmin qeydləri kitab halına gətirmişdir. Müəllifin Sovet İttifaqının ən güclü dövrlərində qələmə aldığı bu əsər Mehdi Hüseynin “Bir ay və bir gün”, Elçinin “Yaxın, uzaq Türkiyə” əsərləri kimi, senzuradan keçə bilən bəxti gətirmiş azsaylı əsərlərdəndir.

M.Aslan məlum olduğu kimi, neçə illərdir ki, bütün türk dünyasının mənəvi ədəbi birliyi yolunda Fərhad kimi külüng çalır. Müdriklərdən hansısa deyib ki, icazə verilən qəhrəmanlıq, qəhrəmanlıq deyil. Belə ki, Türkiyə adının, dilə belə gətirilməsinin qadağan olunduğu illərdə onun

¹ Məmmədli İ., “Ömrü söz yolunda girov qoyan şair”, “Xəzər” ictimai-siyasi qəzet, 25.07.2008, <http://www.xazar.az/rubrics.php?code=2950>

yüksək məhəbbətlə qələmə aldığı "Ərzurumun gədiyinə varanda" əsəri, cəsarətlə demək olar ki, türk dünyasına açılan bir pəncərə idi. Müəllifin bu kitabı o illərdə, İ. Məmmədlinin də qeyd etdiyi kimi, "... sanki zülmət gecədə çaxan bir ildırım təsiri bağışladı. Türk dünyasıyla bağlı qaranlıqlar bir anın içərisində işıqlandı və hər şey gözlərdə fərqli şəkildə canlandı. Bu səfərə qədər isə Məmməd Aslanın Türkiyəyə bir Nazim Hikmət gileyi vardı:

"Qarşı yaxa məmləkət,
O torpağa mən həsrət.
Vətənsiz öldü Hikmət,
Ölümə bax, qaraçı".¹

Məmməd Aslan adı çəkilən əsərində Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələrinə yenidən işıq tutaraq, onun eyni kökdən pöhrələndiyini yeni nəsillərə xatırladırdı. Müəllifin bu əsəri, eyni zamanda, bir hesabat formasındadır: Sovet rejiminin bizi özümüzdən nə qədər uzaqlaşdırdığının hesabatı, buna paralel olaraq Osmanlı dövlətinin çökməsi ilə Anadolu türkünün Qərb mədəniyyəti qarşısında nə qədər tab gətirdiyinin hesabatıdır. Şairin təhlillərindən çıxış edərək onu deyə bilərik ki, həm Anadolu, həm də Azərbaycan türkləri bir-birinə düşmən kimi görünən imperiyaların təsir dairələrində olsalar da, nəticə etibarı ilə qarşılaşdıqları problemlər eynidir. Bu problemlər mərhələli olaraq Anadolu və Azərbaycan türkünün dinini, dilini, milli mənsubiyyətini unutdurmaqla təzahür etmişdir. Bu plan çox-çox əvvəllər sınaqdan keçirilmişdi. Belə ki, macar türkləri, bolqar türkləri eyni üsulla əvvəlcə dinindən, sonra dilindən və sonda milli mənsubiyyətindən uzaqlaşdırılmışdı.

Böyük filosof, publisist və ədib Ə. Hüseynzadə hələ XIX əsrin sonlarında (1892) bu məkrli siyasətə etiraz olaraq bir mənzumə yazmış və Ziya Göy Alpin yazdığına görə, şeir çap olunmazdan əvvəl də ziyalılar arasında geniş yayılmışdır:

Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz həqqpərəstan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran²

Əslində, milli-mənəvi dəyərlərə, ana dili və İslama yadlaşdırma siyasətinə Əli bəyin özü də məruz qalmış və məqalələrindən birində buna

¹ Yenə orada

² Bayramlı O. Ə.B.Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti. Əli Bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. B., Azərb. Dövl. Nəşr. 1996, s. 39.

etirazını bildirmişdi: “Bir uşağın bu surətlə öz ana dili ta ibtidaidən ehmal olunub ona zorla əcnəbi dilləri təhsil etdirilirsə nə nəticə hasil olur? Məncə buradakı çalışmalarımızın qismi-əzəmi havaya getdi; çünki türk olduğum halda türkcə bilmədim, müsəlman olduğum halda Qurani anlamadım”¹.

Məmməd Aslan Mehmet Eminin fəxarətlə tanıtdığı “dini, cinsi ulu” olan türk torpağına qədəm basarkən oxşar tale yaşayan qardaşlarının ağrı-acılarını zamanın imkan verdiyi çərçivədə, bəzən bu çərçivələri aşaraq da qələmə alır.

O çətin dövrdə Məmməd Aslanın dediyi kimi, “uşaqlıq dünyasının nağıllarından keçən Qars, Ərzurum” yeni nəsilərə həqiqəti çatdırmada və güclü düşmənlərə qarşı mübarizədə son müqavimətlərdən biridir. Şair əsərinə yazdığı ön sözü 4 misralıq şeirlə başlayır:

“Ərzurumun gədiyinə varanda,
Onda gördüm buram-buram qar gəlir.
Lələ dedi- Gəl bu yoldan qayıdaq,
Dedim:- lələ, qeyrətimə ar gəlir”.²

Əslində bu şeirə yerinə və zamanına görə fərqli təhlillər vermək mümkündür. Bu 4 misralıq şeirdə, nəinki Yanıq Kərəmin Əsliyə olan eşqi əks olunub, eyni zamanda Anadolu və Azərbaycan türkünün tarixi bağlılığı əksini tapıb. Bu bağlılığı, bu eşqi Məmməd Aslan folklorumuzun təmsalında bizə xatırladır. Çox maraqlıdır ki, şeirə günümüzün kontekstindən yanaşdıqda “buram-buram qar” Azərbaycan və Türkiyə arasına çəkilmiş “dəmir divar” assosiasiyası yaradır. Bu “divar” çox qorxuludur və insanın “bu yoldan qayıtmasına” səbəb ola bilərdi. Yanıq Kərəmin Əslisinə olan sevgisi kimi, bu yoldan qayıtmaq şairin qeyrətinə ar gətirir.

Şair o dövrün çətinliklərini belə xatırlayır:

“1983-cü ildə 43 yaşında 43 gün Ərzuruma səfər etdim. O zaman soydaşlarımızın bir-birinə həsrətli, nisgilli vaxtları olduğundan yazdıqlarım hərarətlə qarşılandı. O vaxtlar Qaraca oğlanın bir misrası beynimdə dolanırdı: “Aramızda yıxılacaq dağlar var”. Düşünürdüm ki, qorxmayıb bunu kitabın üzünə yazaydım, amma həmin dövrdə bu mümkün deyildi, ona görə də kitabın adı belə oldu: “Ərzurumun gədiyinə varanda”. 50 min tirajla nəşr edildi, kitab əl-əl gəzdi”.³

Hər işə başladığımızda o iş əvvəli, ortası və nəticəsi adlandıracağımız üç mərhələdən keçir. Hər üç mərhələdə insanın xəyalları, ruh halı fərqli

¹ Hüseynzadə Ə. B. “Nümunə məktəbi”, “Həyat”, 1906, №185

² Aslan M., “Ərzurumun gədiyinə varanda”, Ön söz yerinə, İşıq, Bakı-1985; s. 5

³ Məmməd Aslanla müsahibədən; Yeni Müsavat qəzeti 09.12.2006;
http://www.musavat.com/site/shownews.php?news_id=8529&arxiv=yes

olur, bəzən də xəyal düşkünlüyü yaşayırsan. Şair də təyyarədə Nuru Səsigözəlin mahnısının təsiri ilə öz xəyallarını anladır:

“ Yol göründü qürbət elə,
Başa nə gəlir bilinməz...
gedib də dönməmək var,
Gəlib də görməmək var...
Ana, haqqın halal elə...”¹

Əslində şairin özünün də dediyi kimi, Yunus İmrənin, Qaracaoğlanın ayaq basdığı yerlər qərib diyar sayılmaz. Ancaq tarixin doğurduğu şərait bu “iki dövlət-bir millət”in arasında bəzi fərqliliklər yaratmışdır. Tarix bu ədalətsizliyin bu millətin taleyində ancaq bir arpa boyu yol qət edə biləcəyinə də şahiddir.

Z.Yaqubun ədəbi irsi çoxşaxəlidir və elə bu səbəb də onun yaradıcılığının əsas mövzularını, hədəfini müəyyən etməyi çətinləşdirir. Buna baxmayaraq, əsas məqsədi müəyyən etmək üçün tənqidçilərdən, oxuculardan daha çox şairin özünün öz yaradıcılıq yönünü necə müəyyənləşdirdiyinin, nəyi məqsəd tutduğunun daha düzgün araşdırma aparmağımıza kömək edəcəyini nəzərə alıb, onun öz təyinatını əsas götürmüşük. Z. Yaqub öz yaradıcılığını “Ot kökü üstə bitər” ifadəsi ilə açıqlamış, Yunus İmrədən, Füzulidən, Mövlanadan süzülüb gəldiyini bildirmişdir. Özü barəsində “haqq şairi” ifadəsini nəzərə almaqla həmin yaradıcılığın Allah yolunda olduğunu iddia etsək, yanılmırıq.

Z. Yaqub yaradıcılığı mövzusuna görə çoxşaxəli olmaqla yanaşı, bir-biri ilə sıx bağlıdır. Z. Yaqub müharibə və ya sülh, sevgi və ya nifrət kimi zidd mövzularda yazsa da, məqsədi eyni hədəfdir; haqq-ədalətin bərqərar olması və Allahın razılığını qazanmaq. Z. Yaqubda mövcud olan bu müqəddəs duyğu Yunus İmrə nəfəsidir, çünki hər iki yaradıcılıq Allahın məmnunluğu istiqamətində fəaliyyət göstərən yaradıcılıqdır. S. Ağamalıyeva yazır: “Mən bu kitabda Zəlimxan Yaqub adında bir yolçunun - "Şahdan gəlib, şaha gedən təsəvvüf əhlinin kökünü-ruhunu Yaradılanı xoş gör, Yaradandan ötrə - söyləmiş türkün mənəvi lideri Yunus İmrədən gələn gördüm. "Yunus İmrə dastanı" da o ruhun, o düşüncənin və o ilhamın bətnindən doğulub və heç bir halda, yazmaq xatirinə yazılana bənzəmir. Zəlimxanın bir türk, bir irfan adamı, bir haqq divanəsi olaraq "özündə özündən içəridəki məni", bütövlükdə etibar etdiyi ən məhrəm duyğuları "Yunus İmrə dastanı"ndadır. "Yunus İmrə dastanı" yazıldı ki, irfandan qaçan cəmiyyəti yenidən Yunusun dərgahına sövq eləsin". Azər əsərin

¹ Aslan M., “Ərzurumun gədiyinə varanda”, “Bir gün əvvəl”, İşıq, Bakı-1985; s. 11-13

uğurunu onun elmi əsaslarla yaradılmasında görür və haqlıdır ki, təsəvvüfə bilmədən (oxumaqla bilməyin fərqi duysaq, hər yetəni təsəvvüfə bağlamağa tələsmərik! - A.S.) belə dastan yazmaq olmazdı”¹. E. Mirzəbəyli də eyni qənaətdədir və qənaətlərini əsərdən gətirdiyi nümunələrlə təsdiqləyir:

“Yaradanım yaxşı bilir,
Yolum kimlərin yoludu.
Dünənün söhbəti deyil,
Lap qədimlərin yoludu.
Ruhum yollara bələddi,
Yol çaşanlar xəcalətdi,
Nuh, İbrahim, Məhəmməddi,
Yol Adəmlərin yoludu”...²

Z.Yaqubun bu yola - Y.İmrə yoluna düşməsi, təsəvvüfçüləri, irfançıları tərənnüm etməsi maraq doğurur. Maraq doğuran həm də şairin orta əsr elmlərini, təriqətlərini, xüsusilə təsəvvüfü dərinədən bilməsidir. Sən demə o bu elmi, çoxlarının güman etdiyi kimi, az müddətdə öyrənməyib. Şair bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: “Mən Borçalıda gözümlə açanda birinci sazı gördüm və sazın kökündə Süleyman Çələbidən, Yunus İmrədən, Qaracaoğlandan, Aşıq Yedigardan, Dadaloğlundan oxunan şeirlərin laylasında böyüdüm... Mən Kəpənəkçilərin məclislərində gözəl meyxanalar deyən insanları göürdüm. Və təsəvvüf ədəbiyyatı uşaqlıqdan mənim ruhuma hopmuşdu”.³

Beləliklə də Z. Yaqub hələ uşaqlıqdan Yunus İmrələrin, Qaracaoğlanların, Dadaloğluların ruhu-türkün ruhu ilə dolub-daşmışdır. Özünün də dediyi kimi:

Bu ruh türkün taleyidi
Mən elə Türkün ruhuyam.

A. Turan Z. Yaqub ruhunun, dualarının məqamını dəqiq nişan verir: “Zəlimxan bəyin təfəkkür şəbəkəsində ruhun yeri və məqamı çox sabitdir. Hərdən inanmaq istəyirsən ki, peyğəmbər, şaman, sufi və ozan mənəviyyatının birləşməsi, həfildən xəbərlər söyləməyin, vəhdəti-vücudun, vəcdin bir araya gəlməsi onun şeirlərinə dirilik qidası ötürür, yazdıqlarına

1 Ağamalıyeva, Südəbə; “İki Türkün Haqdan Gələn Bir Səsi” Azərbaycan - 2008. - № 10. - s. 185-188; <http://www.525.az/new/2009/07/11/read=36476>

² Mirzəbəyli E. “Zəlimxan Yaqubu saz yaşat, Allah!”,
<http://www.lent.az/news.php?id=20626>

³ Z. Yaqubla səsli müsahibə.

eyha verir. Hətta ruhunun bağışlanması üçün Zəlimxanın Tanrıya etdiyi dualar Hz. Əyyubun yalvarışlarına çox bənzəyir:

Səndən sənə ərz eləyən dilimi kəs,
Sənə sarı uzatdığım əlimi kəs.
Sındır məni, pəsimi kəs, zilimi kəs,
Tək ruhumun bağlarını kəsmə, Tanrım”.¹

Bu həqiqətlər S. Xəlilovu da o qənaətə gətirir ki, “Zəlimxanın Yunus Əmrə haqqında yazdıqlarını onun özünə aid etmək olar”.²

Z.Yaqub “Yunus İmrə” dastanının giriş hissəsində “Yunus nəğməsini oxumağa başladım” deyir. Təbii ki, arada 600 illik vaxt fərqi səbəbi ilə şəkil və forma olaraq Yunus İmrənin və Z. Yaqubun məsələlərə yanaşma tərzii fərqli ola bilər, lakin məqsəd etibarı ilə eynilik təşkil edir. Yunus İmrənin “Bana Seni Gerek, Seni” (Mənə sən lazımsan, sən) şeri yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərə aydınlıq gətirəcək:

Nə varlığa sevinərim,
Nə yoxluğa yerinərim (darılamam),
Eşqin ilə avunarum (təsəlli taparam),
Bana seni gerek seni.

Fəslin “M.Aslan və Z.Yaqubun Türkiyəni təsvir üslubundakı fəqliliklər və oxşarlıqlar” adlanan ikinci yarımfəslində hər iki şairin yaradıcılığındakı ideya, mövzu, məkan, obraz baxımından bənzərlikləri, məsələlərə yanaşma tərzii və üslubi yöndən müəyyən fərqlərlə bağlı şərhlər verilmişdir. Belə ki, M. Aslanın “Ərzurumun gədiyinə varanda” əsəri ilə Z.Yaqubun “Türkiyə dəftəri” şeirlər toplusunu müqayisə etdikdə, mülahizələrimiz öz təsdiqini tapmış olur. M. Aslanın adı çəkilən əsərində məkan olaraq Ərzurum, Qars, İstanbul, obraz olaraq Mövlana, Yunus İmrə, Nəcib Fazil Qısakürək, Məhməd Akif Ərsoyu seçməsi, folklorla, təsəvvüf ədəbiyyatına üstünlük verməsi, ümumtürk dəyərlərində dil, tarix, mədəniyyət kimi mövzulardan çıxış etməsi Z.Yaqub yaradıcılığına da xasdır. Z.Yaqub da Türkiyə səfərindən sonra “Türkiyə dəftəri” şeirlər toplusunu yazmış və maraqlıdır ki, sanki toplusunu yazarkən “Ərzurumun gədiyinə varanda” əsərindən ilham almışdır. Bu oxşarlıqlarla yanaşı, hər iki şairin üslub fərqi açıq-aydın görünür və bu müqayisəni aparmaqla ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində hər iki şairin rolunu daha düzgün qiymətləndirmiş olarıq.

¹ Turan A. Əzəl-axır dünya türkün dünyası... B., “Vətən”, 2007, s.110

² Xəlilov S. Lirik poeziyanın epik ləngəri. Zəlimxan Yaqubdan yazılanlar. (Məqalələr toplusu). B., “Vətən”, 2004, s.191.

Z.Yaqubun “Füzuli-Sabir” şeiri bu baxımdan daha çox diqqət çəkir. Z.Yaqub məşhur lirika ustası Füzuli ilə satira ustası Sabiri qarşılaşdırır, birini “hey-rət qalası”, digərini “qey-rət qalası” adlandırır, onları dahilik zirvəsində görüşdürür:

“Gözəlliyə, gözələ könlünü bağlayanda,
Füzuli “hey-rət!”-dedi.
Millətinin halına güləndə, ağlayanda,
Sabirim “qey-rət!”- dedi”.¹

Füzuli gözəllik qarşısında “Hey-rət, ey büt” demiş və gözəlliyi tərənnüm etmişdir. Gözəllik isə təbiətin (Allahın) bəxşışıdır. Beləliklə, Füzuli təbiət gözəlliyi qarşısında hey-rətlənir, alışıb-yanan aşiqin iztirabını nəzmə çəkir. Sabir əksinə, təbiətdən yan keçir, cəmiyyətə dönür, onun eybəcərliyini qamçılayır, bu eybəcərliklərdən uzaqlaşmaq üçün bizi qey-rətə çağırır. Buna görə də şair yazır:

“Hey-rət ilə qey-rəti yoğurdular, yaptılar,
Bu ölümlü dünyada bir ölməzlik tapdılar”.²

“Füzuli-Sabir” şeiri bu mənada toxunduğumuz məsələlərdən birini işıqlandırır. Belə ki, Füzuli və Sabirin xüsusiyyətləri, məsələlərə yanaşma tərziləri ilə müqayisədə Z. Yaqub və M. Aslan şəxsiyyətləri, yəni dolayısı ilə, M. Füzuli-Z. Yaqub, M. Ə. Sabir - M. Aslan paralelliyi müşahidə olunur. Füzuli və Sabirdəki bu fərq ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində Z. Yaqub və M. Aslan yaradıcılığında da görünür. Z. Yaqub öz şeirlərində daha çox gözəlliyi tərənnüm edərək, bunların sayını artırmağa çalışır. Z. Yaqub bütün türk dünyasının məşhur ədiblərini, şairlərini araşdırır, daha çox fikirdə birliyə nail olmağa çalışır və fikir ayrılıqları olan mövzulara toxunmur, bunların türk dünyasına ən xırda zərər vurmasını belə istəmir. Məmməd Aslan isə, yeri gəldikdə Sabir kimi cəmiyyətimizdəki eybəcərlikləri ifşa edir, mənfi hallardan uzaq olmağa, problemlərin həlli üçün qey-rətə çağırır. Məsələyə yanaşma tərziləri fərqli olsa da, hər iki şairimizin yeganə amalı, məqsədi, yeganə davası var, o da şanlı tariximizin bizə verdiyi missiyanı bu gün də həyata keçirmək və bu yeni dünya düzənində öz layiqli yerini tutmaqdır.

Dissertasiyanın III fəslə “Ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında tərcümələrin rolu” adlanır. Bu fəslin “Türk ədəbiyyatından seçmələr M.Aslan və Z.Yaqubun çevirməsində. M.Aslanın “Gözəllik suyu”

¹ Z. Yaqub, “Bir əli torpaqda, bir əli haqda”. Bakı, 1997, s. 230.

² Yenə orada, s. 230.

(türk ədəbiyyatından seçmələr) və Z.Yaqubun “Güldəstə” (Y.İmrə) kitabları Azərbaycan türkcəsində” adlı birinci yarımfəslində göstərilir ki, Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələrinin mühüm bir sahəsini də Türkiyə şairlərinin əsərlərinin azərbaycanlı oxuculara tanıtılması təşkil edir. Z.Yaqub və M.Aslan bu sahədə, xüsusilə türk şair və yazıçıların əsərlərinin tərcümələri sahəsində də böyük işlər görmüşlər. M. Aslanın və Hidayətin tərtib etdikləri və 1991-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çap olunmuş “Gözəllik suyu” kitabı bunlardan biridir. Bu əsər, əsasən uşaq ədəbiyyatından seçmələrdən ibarət olub, Azərbaycan oxucusuna türk ədəbiyyatını tanımaq aspektindən çox vacib idi. Amma, Məmməd Aslan ədəbiyyatı uşaq, yeniyetmə və böyüklər kateqoriyalarına görə ayrılmasını düzgün saymır, “böyüyün olan nə var ki, kiçiyin olmasın?!¹” - deyir və nəzərə çatdırmaq istəyir ki, kitab geniş oxucu kütləsi üçün tərcümə edilmişdir. M. Aslan “tərcümə” sözünə də qarşı çıxır və müsahibələrindən birində deyir: “Kitablara baxırdım, görürdüm ki, Anadolu türkcəsindən şerlər, hekayələr bizim dilimizə uyğunlaşdırılıb. Hamısının da qarşısından yazıblar ki, tərcümə edənə filankəs. Ay balam, sən bunun şəkilsini dəyişmişsən, buna tərcümə demək olmaz axı? Ona görə də “uyğunlaşdırdı” ifadəsini seçdim. Rəhmətlik İsmayıl Sıxılı da mənə dedi ki, 30-cu illərdə də bu ifadə işlədilib. Biz türk, onlar türk. Türk dilindən türk dilinəmi tərcümə edirik? Bu, sadəcə, uyğunlaşdırma, Anadolu türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırma”.²

Hər şeyin bir başlanğıcı, hər uyuşuğun, hər varlığın maya tutduğu bir nöqtə var. Müstəqillik dövrünə qədəm basan Azərbaycan xalqı üçün də öz başlanğıc nöqtəsini, ilkinliyi yenidən xatırlamaq, öyrənmək zəruri idi. M. Aslan və Hidayət türk ədəbiyyatının bütün dövrlərini əhatə edən nümunələri “Gözəllik Suyu” adlandırdıqları bu kitabda yığcam şəkildə verməyə çalışmışlar. Kitabda folklor nümunələri ilə yanaşı, Yunus İmrə, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal, Mövlana, müasirlərdən Aşıq Veysəl və Nəcib Fazil Qısakürəyin əsərlərindən seçmələr yer almışdır. M. Aslan türk şairlərinin “misra sığalını, fikir əlvanlığını, dil gözəlliklərini üzüsulu saxlamaq naminə bəzi kəlmələri və ifadələri dilimizə uyğunlaşdırmadan onların Azərbaycan dilində qarşılığını səhifələrin aşağısında verməyi üstün tutmuşdur³.

¹ Aslan M., Orucov H. “Gözəllik suyu”, Gənclik, Bakı-1991, s. 4.

² Çərkəzoğlu Əli, “Qayıtmaz o Kəlbəcər, qayıtsa yüz Kəlbəcər” / Ə. Çərkəzoğlu // Zaman. - 2008.-4-6 oktyabr. - N 115. - S. 8. - Qeyd: Tanınmış şair Məmməd Aslanın müsahibəsi.

³ Aslan M., Orucov H., “Gözəllik suyu”, Gənclik, Bakı-1991, s. 8.

1991-ci ildə M. Aslanın və H. Orucovun “Gözəllik suyu” kitabı nəşr olunduqdan sonra, Azərbaycan cəmiyyətində türk ədəbiyyatına qarşı maraq oyanmış, yeni kitablara ehtiyac duyulmuşdur. “Gözəllik suyu” kitabında Yunus İmrə yaradıcılığı ən əsas yerlərdən birini tutmuş və şairin 15 şeiri bu kitabda özünə yer almışdır. Yunus İmrə yaradıcılığının əsas ideyası olan təsəvvüf anlayışını daha dərinlən təhlil edə bilmək üçün bu istiqamətdə yazılmış kitablara, məqalələrə, elmi işlərə ehtiyac yaranmışdır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, M. Aslan tərcümələrində mühafizəkar üslubdan istifadə etdiyinə görə, təsəvvüfi terminlərin fəlsəfəsinin şərh edilməsinə də ehtiyac yaranmışdı. Bu ehtiyacı nəzərə alan Z. Yaqub Yunus İmrənin 120-dən artıq şeirini tərcümə etmişdir. Bundan əlavə Türkiyənin keçmiş mədəniyyət naziri Namiq Kamal Zeybəkin “ön söz”ündən sonra, Sevgi-Ayvaz Göydəmir Yunus İmrənin həyatını və şəxsiyyətini, dünyagörüşünü-mübarizəsini, dilini, şeirlərinin vəzn şəklini izah etmiş və müasir üslubda türkcədən Müzəffər Şükür Məchulun tərcüməsi və Zəlimxan Yaqubun redaktorluğu ilə bu şeirlər işıq üzü görmüşdür. “Güldəstə” kitabında bəzi kiçik qüsurlardan başqa nəzərə çarpan və şeirin mənasına xələl gətirən problem görülməmişdir.

Fəslin “Z.Yaqubun “Seni sevmək üçün gəldim dünyaya” kitabı Türkiyə türkcəsində” başlıqlı ikinci yarım-fəslində şair “bizim bu həyatda yaşamağımızın mənası nədir?”, “nə üçün bu dünyaya gəlmişik?”, “həyatdan nə gözləyirik?” suallarına cavab axtarmaqdadır. Tapdığı cavablar isə onun bu həyatdakı yerini müəyyən edir. Amma, zahirən sadə görünən bu taleyüklü suallara doğru cavab tapmaq çox çətindir. Z. Yaqub “ömrümün hər günü səfər, axtarış”- deyir və həyatının mənalı keçməsi üçün o da bu suallara cavab axtarır və təsadüfi deyil ki, “Vətəni qəlbinə köçürmək üçün” Türkiyə səfərinə çıxır, 70 ildə itirdiklərimizi, yaranmış boşluğu Türkiyədə axtarır. Z. Yaqubun bu səfərdən suallarına tapdığı cavablar da olur, bəzi mətləblərə aydınlıq da gətirir, yeni suallarla da qarşılaşır. Şair bu səfərdə türk qardaşlarımızla fikir mübadiləsi aparır, 70 il bundan əvvəl yaşadığımızı xatırladır, bunları yenidən canlandıraraq həm tarixin qaranlıq mətləblərini aşkarlayır, həm də ortaq gələcəyimizin planlarını qurub gələcək nəsillərə çatdırır. Z. Yaqub yaradıcılığının “Türkiyə dəftəri” şeirlər toplusunda 3 əsas istiqaməti müşahidə edirik:

- 1) Türk-islam mədəniyyətinin və tarixinin əsas fəlsəfəsi;
- 2) Bu mədəniyyətin yenidən canlandırılması;
- 3) Ortaq dil, ortaqlar, ortaqlar mədəniyyətin yaradılması.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “dumanlı suallara aydın bir cavab axtarır” Z. Yaqub. Şair “Tapşırıq” şeirində “ölməz kitablar qalır nəsillərin

yadında” deyərək, itirilmiş tariximizi - düşmənlərin əvvəlcə məhv edib, sonra yalanlar üstündə qurduğu və bizə sırıdığı tarixi bir kənara ataraq, türk-islam mədəniyyətini, dəyərlərini türk insanının yaddaşına köçürmək istəyir. Təbii ki, şair öz misralarında bu mədəniyyətin qurucularına, böyük nümayəndələrinə işarə edir:

“Yunusu nə ucaldıb söz mülkünün taxtına
Mövlana hardan doğub millətimin baxtına”¹

Türk-islam ədaləti dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Türklərin tarix boyunca apardığı mübarizənin qayəsi nədən ibarət olmuşdur? “Döyüşən türk” şeirində Z. Yaqub bu suallara aydınlıq gətirir. Türkün cəsarəti, apardığı mübarizə haqq yolundadır, ədalət yolundadır və tarixən də belə olmuşdur. Türkün şanlı, şərəfli tarixinə daim ləkə vurulsa da, bu tarix daim saxtalaşdırılsa da, gec də olsa, həqiqətlər üzə çıxmışdır. Bunun ən qatısı Sovet dövründə olmuşdur. Belə ki, tarix kitablarında türklər işğalçı kimi təqdim edilir, bu böyük mədəniyyətə, keçmişə qara ləkə çəkiliydi. Z. Yaqub iki misra ilə türkün keçmişini göz önünə gətirir, şöhrəti ilə, qüdrəti ilə göyləri lərzəyə gətirdiyini, Qərblə Şərqi qucaqladığını bildirir:

“Silkələdin göyün yeddi qatını,
Qucaqladın doğu ilə batını”.²

Türk-islam mədəniyyəti dedikdə insanlar arasında fərq qoymayan, daima ədaləti dəstəkləyən, islam dininin əsaslarını dövrün şərtlərinə uyğun təhlil edib, tətbiq edən mədəniyyət nəzərdə tutulur. Türklərin qurduğu imperatorluqlar, hakimiyyəti altında birləşdirdiyi xalqları ədalət prinsipi əsasında idarə etmişlər.

İslama görə heç bir insanın milləti, dili, rəngi onun üstünlüyünə dəlalət etmir. Üstünlük yalnız təqva və imanla ölçülür. Kim daha çox təqvalıdırsa, o, Allah dərgahında o qədər üstün və hörmətliyə. Belə bir təfəkkür islam dinindən qaynaqlanır və müqəddəs Qurani-Kərimdə də buyrulduğu kimi, “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan yaratdıq. Bir-birinizi tanıyasınız deyə sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan çox qorxanınızdır. Həqiqətən, Allah hər şeyi biləndir.”³

Bu saf, təmiz bulaqdan su içən türklər ancaq yaxşılıqda yarışmış, bütün dünyaya kömək əlini uzatmağa çalışmışlar:

¹ Zelimhan Yagub, Seni sevmək için geldim dünyaya / tərtib edən Ülkü İrfan, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul-2003, s. 21.

² Yagub Zelimhan, , Seni sevmək için geldim dünyaya / tərtib edən Ülkü İrfan, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul-2003, s. 22.

³ “Hucurat” surəsi, ayə 13.

“Sabaha bax, əsr səni gözləyir,
Qala səni, qəsr səni gözləyir.
Məhkum səni, əsir səni gözləyir,
Dəniz kimi dalğalan türk, çalxan türk.
Döyüşən türk, oyanan türk, qalxan türk”.¹

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan gələn elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

- zərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin yenidən qurulması bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir: a) türk xalqlarının tarixi keçmişinin daha dərinədən öyrənilməsi şəklində. Belə bir öyrənmə üsulu türk xalqları arasında əlaqələrin konkret formalarının aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir. Məlum olmuşdur ki, Azərbaycan və türk xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələr onların tarixlərinin bütün dövrlərində olmuşdur.

- dəbi-mədəni əlaqələr konkret şəxslər tərəfindən və düşünülmüş plan əsasında həyata keçirilir. Bundan başqa, ədəbi-mədəni əlaqələr hər iki xalqın mədəni həyatı fonunda inkişaf edir. Biz Azərbaycan şairlərindən Məmməd Aslan və Zəlimxan Yaqubun ədəbi fəaliyyətini nümunə olaraq götürmüşük. Bu şairlərin fəaliyyətlərini üç cəhətdən səciyyələndirmək olar: a) onlar türk ədəbi həyatına aid məlumatları dərinədən öyrənmiş və Azərbaycan oxucusunu təqdim etmişlər; b) onlar türk mövzusunı o vaxta qədər mövcud olan nümunələrdən daha artıq dərəcədə işə cəlb etmişlər; c) onlar Azərbaycan və Türkiyədə müşahidə olunan təmayülləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmiş və müsbət halları təqdir, mənfi halları isə tənqid etmişlər. İkincilər əsasən Qərbin aşındırıcı təsiri ilə bağlıdır.

- zərbaycana, onun xalqına və mədəniyyətinə maraq və məhəbbət türk sənət adamlarına da xas olan bir keyfiyyətdir. Bu məhəbbət Azərbaycan mövzusunda yazmaq və Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini türkcəyə çevirib nəşr etdirmək şəklində özünü biruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk sənət adamları bu vəzifənin öhdəsindən məhəbbətlə və ləyaqətlə gəlmişlər.

- dəbi-mədəni əlaqələrin bərpası və inkişafında tərcümələrin böyük rolu var. Məmməd Aslan və Zəlimxan Yaqub bu sahədə də qələmlərini

¹ Yaqub Zəlimxan, *Seni sevmək üçün geldim dünyaya* / tərtib edən Ülkü İrfan, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul-2003, s. 22.

sınamış, Türkiyə ədəbiyyatı nümunələrindən xeyli əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, onların öz əsərlərindən də bir çoxu türk dilində nəşr edilmişdir. Qarşılıqlı tərcümələr azərbaycanlıları və türkləri bir-birinə sevdirməklə yanaşı, bir-birinin mənəvi və mədəni irsinə dərinlən bələd olmağa imkan verməklə yanaşı, bu şairlərin bütövlükdə türk dünyasında tanıtılmasında, Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin dərinlən öyrənilməsinə baza yaradır.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. türk dünyası ədəbiyyatında şair Zəlimxan Yaqubun mövqeyi, “Filologiya Məsələləri” jurnalı, №:4, Bakı 2008, s. 387-395.
2. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı kontekstində Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Gənc alim və tədqiqatçıların ümumrespublika konfransı, Bakı 2008, s. 248.
3. Məmməd Aslanın ümumtürk dilinə baxışı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, “Mədəniyyətlərarası Dialoq: lingvistik, pedaqoji və ədəbi xüsusiyyətlər” adlı Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2010, s. 218-219.
4. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında “İlahi eşq” anlayışı və cəmiyyətin formalaşmasında rolu, Qafqaz Universiteti, “Journal of Qafqaz University”, Bakı 2010, s. 133-142.
5. Ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində Zəlimxan Yaqub və Məmməd Aslan müqayisəsi, “Filologiya Məsələləri” jurnalı, №:8, Bakı, 2010, s. 430-451.
6. Zelimhan Yakubun şiirlerinde müşterek türk değerleri, Ege Üniversitesi, Türkbilim Dergisi, İzmir 2011, s.177-188.
7. Gün doğmuş...Gün batmış...Əbəd Bizimdir, Filologiya Məsələləri Jurnalı; №:4, , Bakı, 2011, s. 234-244.
8. Суфизм в творчестве Мамеда Аслана в контексте плюрализма идей и свободы слова; Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби Вестник КазНУ, Серия филологическая, №5 (157), Алмааты-2015, с.122-127
9. Müasir dövrdə türk dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə ermənilərin təsiri, Azərbaycan Universiteti, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, “Gənclərin Elmi Araşdırmalarına Dəstək” İB, “Səs” Media Qrupu, “Uydurma erməni soyqırımı: Yalanlar, İftiralar; Türk-

Müsəlman Soyqırımı: Faktlar, Həqiqətlər” mövzusunda II Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı-2015, s.329-334.

Сабухи Сахиб оглы Байрамов
СОВРЕМЕННЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТУРЕЦКИЕ
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
(на основе творчества Залимхана Ягуба и Мамеда Аслана)

РЕЗЮМЕ

Диссертация «Современные Азербайджанско-турецкие литературные связи» (на основе творчества Залимхана Ягуба и Мамеда Аслана) состоит из введения, трех глав и заключения.

Во введении повествуется об актуальности темы, цели и задачах исследования, его объекте, теоретических и методологических основах, научной новизне, научно-практическом значении.

В первой главе приводится подробная информация об идеологии тюркизма и роли литературно-культурных связей в формировании тюркологии. Называется «Роль литературных и культурных связей в формировании идеологии тюркизма и тюркологии». В первой подглаве данной главы под названием «Краткий взгляд на историю Азербайджано-Турецких литературных связей» показывается что, изменения под действием ходов событий непосредственно влияли на обычаи и традиции азербайджанского общества и восстановление вновь некоторых исторических связей, привело к необходимости возвращения к истокам. В подглаве первой главы под названием «Тюркско-исламская культура и мышление: суфийско-исторические-культурные моменты», рассматриваются история формирования суфизма и этапы его развития, вносится ясность в его значимость в исламской культуре. Сообщается что, основа, возникшего вначале в форме аскетизма и приобретшего в дальнейшем своем процессе развития сектантский характер, суфизма - знание и мудрость, а цель – стремление к духовному созреванию, не выходя за рамки религии и жизнь духовной жизнью, что является ядром и конечной целью религии.

Вторая глава диссертации называется «Тенденция возвращения к истокам в азербайджанской и турецких литературах». В подглаве этой главы под названием «Концепция общего языка, культуры и исламского сообщества в произведении «Достигнув эрзурумского перевала» М. Аслана и в эпосе З. Ягуба «Юнус Эмре»» было показано что, возвращение каждого человека к своим истокам означает возвращение к своей личности, культуре и духовному корню.

А это возможно только существованием индивида и общества своим мышлением и волей, его сохранением, питаясь духовными ценностями корня, избеганием подражаний, которые повредят нашей национальной принадлежности, обереганием очень осторожным образом наших обычаев, традиций и наших национальных особенностей и составляющих с нашим достоинством на протяжении многих веков одно целое качеств. Во второй подглаве «Различия и сходства в стиле описания Турции М.Аслана и З.Ягуба» главы даны комментарии по поводу сходств с точки зрения идеи, темы, пространства, образа, определенных различий в подходе и различий стилистического характера в творчестве обоих поэтов и проводя такое сравнение мы более правильно оценим роль обоих поэтов в контексте общетюркской литературы.

Третья глава диссертации называется «Роль переводов в развитии литературных и художественных связей». В подглаве «Избранные произведения турецкой литературы в переводах М. Аслана и З. Ягуба. Книги «Вода красоты» М.Аслана (Избранные произведения турецкой литературы) и «Гульдаста» З.Ягуба (Ю. Эмре) на азербайджанском языке» этой главы показывается что, ознакомление азербайджанских читателей с произведениями турецких поэтов составляет важную часть азербайджано-турецких литературных связей. З.Ягуб и М.Аслан провели большую работу в области переводов произведений турецких поэтов и писателей. Одним из них является книга «Вода красоты», составленная М.Асланом и Гидаятм и напечатанная в 1991 году в издательстве «Гянджлик». Данное произведение, состоящее в основном из избранных произведений детской литературы, было очень важным с точки зрения ознакомления азербайджанских читателей с турецкой литературой.

Во второй подглаве под заголовком «Книга «Родился чтобы любить тебя» З.Ягуба на турецком тюркском» главы поэт находится в поиске ответов на такие вопросы как: «в чём смысл нашей жизни в этом мире?», «почему мы пришли в этот мир?», «что ожидаем от жизни?». Найденные же им ответы определяют его место в этой жизни. В части под названием «Турецкая тетрадь» в творчестве З.Ягуба наблюдаются 3 основных направлений: Главная философия тюркско-исламской истории и культуры; Оживление этой культуры заново; Создание общего языка, общей истории, общей культуры

В части Заключения диссертации обобщены научно-практические выводы из исследований, проведенных в течении всего изучения.

Sabuhi Sahib ogli Bayramov

MODERN AZERBAIJANI-TURKIC LITERARY RELATIONS

(based on the creativity Zelimkhan Yagub and Mamed Aslan).

SUMMARY

The Modern Azerbaijani-Turkic literary relationship consists of an introduction, three chapters, and a conclusion. In the introduction the relevance of the theme, purpose and objective of the study, the object of theoretical and methodological foundations, scientific novelty, and scientific and practical significance of the work are presented.

The chapter is about Turkish ideology and the role of literary-cultural relations in the formation of Turkology. The first subchapter, "A Short Review of Azerbaijani-Turkish Literary Relations," explains the direct influence of historical changes on the tradition of the Azerbaijan society and the necessity of returning values by restoring historical relations. The second subchapter, "Turkic-Islamic culture and concept: Sufi-historical-scientific aspects," explains the formational history and developing stages of Tasavvuf, and clarifies its importance in the Islamic culture. In the initial stages, Tasavvuf was founded on the bases of controlling the will against worldly desires. In the later stages it was grouped in sects on the bases of science and metaphysics. It aimed at perfection of the individual within the framework of religion and to live with moral values, which is also the ultimate goal of religion. The main difference between Tasavvuf and philosophy is that philosophy creates thought, but Tasavvuf makes action of greater value. The other aspect is that philosophy deals with worldly objectives while as Tasavvuf keeps all these objectives tied to Divine issues.

The second Chapter of this dissertation, "The tendencies of returning to values in Azerbaijani and Turkish Literature" begins with the "Common language, culture and Islamic union on the works of Mamed Aslan "Erzurum Gediyyine Varanda" (On the Gate of Erzurum) and Zelimkhan Yagub's epopee on "Yunus Imre." The return to values means the return of every individual to their own identity, culture, roots of soul. It can exist only with the will of every individual in society relying on moral values and preserving traditions. Returning to values also means to keep away from imitation which can damage national identity. All this can be

achieved by preserving attentively qualifications acquired by traditions and national characteristics for centuries.

In the second subchapter, “The differences and similarities in the description of Turkey by M. Aslan and Z. Yagub” analyzes the similarities in creativity of the poets in ideas, topics, places, characters and their differences in approach and methodology. Despite this similarity, the difference on methodology is openly seen and by this comparison we can promptly evaluate the role of both poets within all-Turkish Literature.

The third chapter of dissertation is called, “The role of translations in the development of literary cultural relations.” In the first subchapter it is shown that one of the important aspects of Azerbaijani-Turkish Literary relations have been the translations of the works of Turkish poets for Azerbaijani readers, including “Güzellik Suyu” by M. Aslan (collections from Turkish Literature) and “Güldeste” (Y.Imre) by Z. Yagub in Azerbaijani Turkish. M. Aslan and Hidayet prepared the book “Güzellik Suyu” published by “Genjlik” publishing house in 1991. This work basically is one of the samples of children literature and had an important role in introducing Turkish Literature to the Azerbaijani readers. The second subchapter is about the book translated into Turkish, “Seni Sevmek İçin Geldim Dünyaya” (I Came to the World for Your Love) which asks several questions like, “What is the purpose of living in this life?”, “Why are we here in this world?”, “What do we expect from life?” The answers lie in positioning your place in this life.

We have observed 3 main directions of creativity of Z. Yagub in his work, “Notes on Turkey”. The main philosophy of Turkish-Islamic culture and history; To give new life for this culture; Establishing common language, common history, common culture.

In the conclusion of this dissertation the scientific-theoretical outcome during the research have been generalized.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

САБУХИ САХИБ оглы БАЙРАМОВ

**СОВРЕМЕННЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТУРЕЦКИЕ
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
(на основе творчества Залимхана Ягуба и Мамеда Аслана)**

5716.01- Азербайджанская литература

5717.01- Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии

BAKI - 2016